

УДК 94 (477.4) «1915»

*П.В. Кліщинський
(м. Кам'янець-Подільський)*

ПРИМУСОВА ЕВАКУАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ Й МАЙНА З ПРИФРОНТОВИХ ГУБЕРНІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЧЕРВНІ–ЖОВТНІ 1915 р.

В даній статті характеризується процес евакуації населення з прифронтових губерній Правобережної України в роки Першої світової війни.

В данной статье характеризуется процесс эвакуации населения из прифронтовых губерний Правобережной Украины в годы Первой мировой войны.

The article characterized the process of evacuating people from the frontline provinces Right-Bank Ukraine in the First World War.

Період Першої світової війни позначився важкими випробуваннями в житті цивільного населення воюючих країн. Особливо це стосується тих, хто у силу об'єктивних обставин опинився в зоні воєнних дій і змушений був покидати рідні домівки та нажиті майно, щоб рятувати власне життя. Сьогодні за допомогою архівних документів можна уявити весь трагізм тієї ситуації.

На початку Першої світової війни виявилось, що населення територій, на котрих велися бойові дії, покидаючи місця постійного проживання й перетворюючись на біженців, могло розраховувати лише на самого себе у виборі шляхів відступу. Забираючи з собою різноманітний домашній скарб і худобу, більшість біженців невдовзі переконалася, що вздовж шляхів евакуації не має достатньої кількості фуражу та можливості деінде його дістати, відсутня також будь-яка допомога в цьому питанні з боку влади. Тому вони продавали його дорогою за безцінь або взагалі залишали на узбіччях доріг. Численна маса біженців на шляху свого слідування випивала всю воду не лише з криниць, а й з канав і боліт. Крайня антисанітарія, численне скупчення біженців в одному місці, недоїдання викликали спалахи інфекційних захворювань. За відсутності медичної допомоги смертність серед них набула катастрофічних розмірів¹.

Наукова новизна цієї проблеми полягає у необхідності детально висвітлити особливості організації, проведення та наслідків евакуації населення й майна з прифронтових губерній Правобережної України в роки Першої світової війни. Деякі аспекти, пов'язані з вивченням вказаної проблеми досліджувалися такими науковцями, як О.В.Сердюк², О.П.Реєнт³, О.М.Донік⁴, А.В.Степаненко⁵, І.Г.Сулига⁶ та ін.

З огляду на існуючі проблеми з виселенням із прифронтової смуги виникла гостра необхідність проводити евакуацію населення, організовану за заздалегідь розробленим планом. За пропозицією Ради міністрів, схваленою імператором Миколою II, при кожному з фронтів були призначені головні надзвичайно уповноважені з устрою

біженців. Наказом від 30 липня 1915 р. головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту головним надзвичайно уповноваженим цього останнього було призначено члена Державної ради князя М.П.Урусова, канцелярія котрого перебувала у Бердичеві⁷.

Посади надзвичайно уповноважених створювалися в кожній губернії. Так, у Волинській ним став член Державної ради Беляєв, у Подільській – член Державної ради Ракович. У розпорядження надзвичайно уповноважених у губернії були призначені комісари: у Волинську – Кир'янов, у Подільську – Логинов. Наказом головнокомандуючого військова влада зобов'язувалася надавати князю Урусову всебічну допомогу в справі пересування і розміщення біженців⁸. У розпорядження надзвичайно уповноваженого поступили, окрім всього іншого, збройні формування: 3-я ополченська, 7-а Оренбурзька козака й 3-я ополченська сотні, що перебували під керівництвом волинського губернатора⁹.

Першочергово евакуації підлягали населення та ресурси 100-верстної прифронтової смуги – Луцького, Дубнівського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії й Проскурівського та Кам'янець-Подільського Подільської¹⁰. Відповідний наказ було видано 8 червня 1915 р. в зв'язку з наступом австрійських військ у Галичині. Вдруге подібний наказ оголошено 20 червня цього ж року. Ним населенню пропонувалося разом із відступаючими російськими військами перебиратися в тиллові райони. Згідно з наказом, обов'язковій евакуації підлягали:

1. Всі чоловіки у віці від 17 до 45 років (із них мали формуватись робітничі загони за межами 100-верстної смуги)¹¹.

2. Вся худоба і коні.

3. З фабрик, заводів, складів деякі особливо важливі машини, котрі можливо вивезти, найважливіші частини останніх (щоб зробити їхню роботу неможливою), всі мідні предмети й вироби, а також запаси міді та свинцю.

4. Медикаменти (аптечні й перев'язочні), запаси шкіри, сукна, придатні для використання військами.

5. Казначейство, каси урядових, громадських закладів, повітових управлінь, найбільш цінні предмети історичного значення та мистецтва, всі важливі документи. Відповідні заходи проводились і на місцях. Так, 22 серпня 1915 р. міською думою Кам'янця-Подільського було прийнято постанову, згідно з якою, по-перше, створювався спеціальний комітет, на котрий покладалась обов'язки (після евакуації органів управління) опіки потребами населення, що залишилося в місті. По-друге, управа спільно з спеціальним комітетом мала утворити міську стражу, загони якої наймались би добровільно за певну плату.

6. Всі губернські установи з тим особовим складом та справами, котрі необхідні для поточного діловодства¹². Запаси продовольства, які є у населення й котрі не можуть бути вивезені, наказом передбачалося знищувати¹³. Так, для випалювання хлібних полів на території зайнятій ворогом, було розроблено спеціальні снаряди¹⁴.

За наказом головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, всі надлишки урожаю і худоби в 100-верстній прикордонній смузі негайно здавалися у казну за плату, встановлену губернським комітетом. Прийом від населення хліба та худоби, а також їх вивіз з прикордонної смуги покладался на повітові комісії. Сільське

населення 100-верстної смуги мало право залишати річну норму споживання хлібних припасів для себе й для худоби, а також насіння для посіву полів. Населенню міст і містечок дозволялося залишати припасів на 3 місяці на місці та на 9 місяців у східних губерніях імперії. Крім того, не заборонявся й продаж хліба на млини, а також зерна, муки і худоби для потреб військ, міст та містечок¹⁵.

Приватні власники, котрі не бажали продавати хліб, безперешкодно могли вивозити його на схід, за межі 100-верстної смуги власними силами. Приватні особи (скупники й торгівці) могли купувати хліб у будь-якій кількості, але за умови негайного вивозу його за межі смуги евакуації за власний рахунок. Спекуляція хлібом у межах 100-верстної смуги жорстоко каралася¹⁶. Для задоволення місцевих потреб дозволялося мати запас муки, зерна і фуражу установам та приватним особам неторгового стану (земським, міським і споживчим крамницям) за умови, що вони періодично давали свідчення губернатору про їх обсяги. В тих же районах, котрим загрожувало захоплення ворогом, сільському, міському і містечковому населенню дозволялося залишити для себе запаси лише на 1 місяць¹⁷.

9 вересня 1915 р. вийшов наказ командуючого окремим корпусом жандармів начальника жандармських поліцейських управлінь, в якому містилися правила про порядок здачі населенням вогнепальної зброї за винагороду¹⁸. Справна зброя оцінювалася наступним чином: гвинтівки без штика російського зразка – 20 руб., іноземного зразка – 15 руб.; штики російського та іноземного зразка по 2 руб.¹⁹

Кожен із губернаторів заздалегідь мав розробити план евакуації всіх значних міст і містечок ввіреної йому губернії. План складався по днях. У перший день відбувався вивіз найбільш важливого, й поступово переходили до менш цінного. За наказом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту генерала Мавріна, поліція залишалася на місцях та останньою покидала населений пункт²⁰. Під час очищення міст для ведення їх господарства залишалися бажані з постійного складу управи. Водогони міст не знищувалися, щоб не залишити неевакуйоване населення без води. Також не евакуйовувалися міський і добровільний пожежні загопи²¹. Крім того, ще до початку війни в губернських установах складались описи майна, котре на випадок початку останньої слід було негайно вивозити в глиб країни²².

Загальне керівництво евакуацією установ, населення, вантажів покладалося на губернаторів при посередництві губернських комітетів. Останні створювалися з представників підпорядкованих установ для вивезення запасів. Губернські комітети діяли через повітові евакуаційні комісії й комісії військово-промислового комітету, що займалися евакуацією фабрик та заводів, а також через уповноважених у губерніях із влаштування біженців²³.

24 червня 1915 р. штабом верховного головнокомандуючого було розроблено правила відносно вжиття заходів під час очищення військами евакуйованих місцевостей:

1. Руйнуванню і знищенню могли піддаватися лише ті будівлі й ліси, необхідність знищення яких була викликана умовами бойової обстановки та згідно з наказом відповідного військового начальства²⁴.

2. В інтересах прискорення і спрощення розрахунків із населенням за знищені посіви новоствореними комісіями по кожному фронту встановлювалися граничні ціни для оплати десятини посіву кожної культури, згідно із заявою потерпілої сторони.

3. Крім цього, у кожному повіті створювалися спеціальні комітети під керівництвом предводителя дворянства й керівників повітів. В їх роботі також брали участь посадовці селянських установ, податкової інспекції, державного контролю та поліції, а також представники від земських закладів. Комітети займалися збором даних про завдані збитки, перевіркою наданої потерпілими інформації шляхом вивчення документів і свідчень очевидців²⁵.

Реквізиція продовольчих припасів, коней, худоби й транспортних засобів відбувалась обов'язково платна з невідкладною видачею винагороди в порядку, встановленому відповідним командуєчим армією. Під час реквізиції машин, верстатів, заводського оснащення та матеріалів у першу чергу реквізувалось і вивозилося все, що мало військове значення. Решта знищувалась²⁶.

До дрібниць продумувався процес евакуації населення з прифронтових губерній. Так, згідно з планом евакуації жителів Подільської губернії, визначалося 6 можливих маршрутів просування їх у східні повіти (до Брацлава й Гайсина), оснащених харчувальними та медичними пунктами. Завчасно, до отримання повідомлення про евакуацію за сприяння мирових посередників кожного повіту збиралися відомості про кількість жителів кожного населеного пункту, що хочуть бути евакуйованими. Таким чином, з'ясовувалася кількість людей, котрі можуть пройти по кожному з визначених маршрутів. Відповідно до цього виділялася певна кількість персоналу і припасів на кожний із них²⁷.

Отримавши відомості про необхідність евакуації населення, поліція повідомляла про це повітову владу й останнє. Спеціальні агенти надзвичайного уповноваженого (1–2 на волость) починали складати оціночні акти майна, що підлягало знищенню чи реквізиції²⁸. В цій справі влада покладала великі надії на місцеву інтелігенцію – священиків, учителів, кооперативних працівників та поміщиків. Ознайомлені з суттю евакуації, вони могли б у потрібний момент давати корисні поради населенню, пояснюючи йому маршрути слідування, наперед визначати в поселеннях лідерів, здатних довести біженців до пунктів формування партій; а також бути корисними при оцінках реквізованого і знищеного майна²⁹.

Біженці з поселень сходилися до пункту, вказаного поліцією, де з них без поділу жителів одного населеного пункту формували партії по 1000 осіб. Вони поступали в розпорядження особи, призначеної губернатором, яка і вела їх через Брацлав чи Гайсин до посадки у вагони або до першого харчувального пункту останнього Київської губернії. Досягнувши з партією останнього, лідер групи повідомляв начальника залізничного руху біженців у Гайсині А.І. Подерні, вказуючи чисельність людей, котрих потрібно посадити у вагони для подальшого просування, й кількість тих, хто просувалися далі власними силами (гужем) у напрямку на Черкаси. В подальшому біженці переходили у відомство керівників губерній, в які вони виселялися: з Кам'янецького, Ямпільського та Гайсинського повітів – у Воронезьку губернію; Проскурівського, Лeticівського, Вінницького, Ушицького, Літинського

і Брацлавського – у Саратовську губернію; Могилівського – в Астраханську губернію³⁰.

Для перевезення біженців й їхнього майна з евакуйованих прифронтових губерній урядом щодня надавалося 1500 залізничних вагонів: 900 у Знам'янці, 100 – у Черкасах та 500 – у Києві. З переліченої кількості 200 вагонів відводилося під перевезення біженців й їх багажу. З них два ешелони (100 вагонів) надавалися для посадки на станціях Рівне і Полонне, один (50 вагонів) – в Києві і один (50 вагонів) – у Житомирі. Решта 1300 вагонів відводилися для перевезення евакуйованих продуктів (хліб, цукор), а також для вантажів державного значення³¹. З 1 вересня 1915 р. було запроваджено спеціальний залізничний тариф, згідно з котрим біженці з Галичини та прифронтових губерній Правобережної України на пільгових умовах перевозилися у вагонах III й IV класів у місця виселення і добровільної міграції³².

Численні накази стосовно евакуації викликали паніку в прифронтовій зоні. Населення стало знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. „Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ призвели до ліквідації всяких запасів зерна і фуражу”, – зазначав подільський губернатор Мякінін³³. Налякані повідомленнями про можливу евакуацію жителі намагалися завчасно покинути потенційно небезпечні місцевості. Так, за свідченнями начальника Дніпровського відділення жандармського поліцейського управління Московсько-Київської залізниці, з 23 серпня з Києва розпочався тривалий панічний від'їзд жителів та відправка багажу: „Вокзал станції Київ-I, перони й поїзди буквально заповнені пасажирами, речами, дітьми і багажем... Всі поїзди запізнюються... З 30 серпня на станції Київ-II встановлено платформи для відправлення вантажів та установ по евакуації міста”³⁴.

Однак, попри доволі старанне планування, мали місце численні ускладнення й недоречності, викликані умовами воєнного часу, порушеннями і неточним виконанням інструкцій:

1. Вказаний головним начальником постачання армій Південно-Західного фронту порядок евакуації майна суттєво порушувався попередніми, вже виконаними розпорядженнями. Так, наприклад у Кам'янці-Подільському раніше від евакуації губернських установ, службовців, що в них працюють, населення та його багажу, вивезено сільськогосподарські продукти, віднесені новим розпорядженням у 6-ту чергу.

2. Деякі установи, як, наприклад, вищі початкові училища, волосні правління та суди, нотаріальні контори тощо, були евакуйовані завчасно. Від цього населення, поставлене у важкі умови, було позбавлене можливості виховувати дітей і захищати законними способами свої особисті та майнові інтереси³⁵.

3. Ще до евакуації військовими частинами займалися приміщення деяких навчальних закладів на території призначених для евакуації губерній. Як наслідок, величезна маса дітей молодшого шкільного віку залишилася без навчання.

4. Вивезення за межі 100-верстної смуги, згідно з розпорядженнями, сільськогосподарських продуктів і неможливість своєчасної доставки предметів першої необхідності спровокували різке зростання цін на всі необхідні припаси, обрікаючи населення на голод та нещастя³⁶.

Однією з подібних суперечностей було повідомлення завідуючого етапно-транспортною частиною штабу IX армії. Він писав, що під час відходу російських тилових частин й установ із Галичини неодноразово помічалось, як чини поліції з реквізованим майном, захарашуючи дороги і площі, прагнули раніше інших покинути місто, не піклуючись підтримкою порядку серед місцевого населення та біженців, не допомагаючи етапним комендантам. Поспішна втеча поліції сприяла поширенню паніки серед місцевого населення. І в той момент, коли була необхідна допомога останньої з наведення правопорядку у населених пунктах, її на місцях не було. Цей факт мав місце в Гусятині³⁷.

До того ж з 15 червня 1915 р. вступив у силу указ верховного головнокомандуючого, котрий значно обмежував можливість пересування населення залізничними, ґрунтовими й водними шляхами в районах розташування армій. Так, для проїзду у міста Ковель, Рівне, Дубно, Броди, Підволочиськ, Жмеринка, Новоселиця та Проскурів необхідно було мати спеціальні посвідчення. У них повинно вказуватися, що дана особа визнається благонадійною і їй справді необхідно проїхати в один із названих пунктів. Крім того, зазначалося ім'я особи, до якої їхали, чи установи, до котрої подорожуючий мав відношення. Посвідчення ці були придатними лише для однієї поїздки і забиралися у пунктах висадки жандармською поліцією³⁸.

Загалом пік масового біженського руху через території Подільської, Волинської та Київської губерній припав на серпень – вересень 1915 р. І вже в листопаді того року цей процес можна було вважати закінченим. Тоді значно скоротилося пересування не лише гужем, а й залізницею (особливо Південно-Західною). Так, наприклад, якщо через харчовий пункт у Фастові в 20-х числах вересня проходило у середньому 4 тис. осіб на день, то в листопаді кількість їх скоротилася до 300–400 осіб³⁹.

У зв'язку з відміною примусової евакуації та відносною стабільністю фронту на кінець осені великі маси населення, вигнаного з місць постійного проживання, зупинялися на півдорозі. Так, на півночі Волинської губернії, на харчувальних пунктах комітету Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу в листопаді харчувалися щоденно до 30 тис. осіб біженців⁴⁰. У Київській губернії Комітетом Південно-Західного фронту ВЗС було організовано роботу спеціального підвідділу, котрий займався транспортуванням біженців через Київ і розселенням їх у місцях виселення. Для цього було створено два етапні пункти в Деміївці й Віті-Поштовій⁴¹.

Отже, евакуація населення з прифронтових губерній Правобережної України стала однією з драматичних сторінок в історії першої світової війни. Рятуючись від можливої смерті в окупації та знущань з боку ворога, люди, прихопивши найнеобхідніше, втікали назустріч невідомості, розраховуючи на підтримку влади і громадських організацій. За відсутності реальної матеріальної допомоги їхня подорож була надзвичайно складною. Некращим було становище й тих, хто залишився на місцях постійного проживання. Умови воєнного часу та відсутність розвиненої інфраструктури призводили до перебоїв у постачанні предметів першої необхідності, що викликало неабиякі труднощі в житті населення регіону.

¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.272. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6 зв.

² *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск IV. – К., 2002. – С.111–132.

³ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX – XX ст.: – К.: 2004. – Вип. VII. – С.5–47.; *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 473 с.

⁴ *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. IV. – С.155–182.

⁵ *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут Історії України, 2004. – Вип. IV. – С.133–154.

⁶ *Сулига І.Г.* Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С.232–248.

⁷ ДАХО. – Ф.272. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – Арк. 5 зв.

¹⁰ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8601. – Арк. 16.

¹¹ Там само. – Арк. 3.

¹² Там само. – Арк. 7.

¹³ Там само. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – Спр. 8596. – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 100.

¹⁶ Там само. – Арк. 100–100 зв.

¹⁷ Там само. – Арк. 100 зв.

¹⁸ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.76. – Оп.1. – Д.72. – Л.138.

¹⁹ Там же. – Л.139–140.

²⁰ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8595. – Арк. 66.

²¹ Там само. – Арк. 53.

²² ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 1598. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 431.

²³ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8595. – Арк. 110.

²⁴ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 13 зв.

²⁵ Там само. – Спр. 8594. – Арк. 1, 1 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 1 зв.

²⁷ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 2.

²⁸ Там само. – Арк. 2–2 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 60.

³⁰ Там само. – Арк. 2 зв.

³¹ Там само. – Арк. 227–227 зв.

³² ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 80. – Л. 33.

³³ *Реснт О.П., Сердюк О.В.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – С.27.

³⁴ ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 81–81 зв.

³⁵ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8594. – Арк. 46 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 47.

³⁷ Там само. – Спр. 8601. – Арк. 210.

³⁸ ГАРФ. – Ф. 76. – Оп. 1. – Д. 79. – Л. 86.

³⁹ ДАХО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 54.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. – Арк. 54 зв.